

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала: здобувач вищої освіти
2 курсу, групи SoO1-M21z
спеціальності 016 Спеціальна освіта

Кулик Олена Миколаївна

Керівник:

Докучина Т.О., кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	7
1.1. Характеристика правого виховання у закладі загальної середньої освіти	7
1.2. Правова свідомість та культура як результат правого виховання.....	16
1.3. Особливості правого виховання учнів з інтелектуальними порушеннями.....	23
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	27
2.1. Методика дослідження правової культури старшокласників.....	27
2.2. Результати дослідження.....	38
2.3. Педагогічні умови правого виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями.....	53
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми. Формування правової культури та поведінки у дітей з інтелектуальними порушеннями є вагомим завдання спеціальної освіти. Сформованість правої культури та свідомості є детермінантою успішної соціальної адаптації. Формування правової культури здійснюється у процесі правого виховання старшокласників, що й обумовлює актуальність вивчення особливостей його реалізації у навчально-виховній діяльності з учнями з інтелектуальними порушеннями.

Успішність реалізації завдань правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями значною мірою визначається психологічними особливостями розвитку цієї категорії дітей, що передбачає їх урахування в організації виховної роботи. Зміст правового виховання має бути спрямованим на максимальне використання пізнавальних можливостей учнів та сприяти корекції порушень розвитку в процесі виховної роботи. При цьому ваговою умовою є урахування специфіки процесу навчання та виховання дітей інтелектуальними порушеннями.

Аналіз досліджень і публікацій вчених засвідчив низку напрацювань з проблеми правового виховання учнів, у яких вивчаються питання змісту і завдань правового виховання, формування правової свідомості та культури тощо (Б. Андрусишин, І. Запорожан, С. Карпенчук, М. Кащук, А. Кузьмінський, Т. Кириленко, О. Микитюк, В. Омельченко, В. Оржеховська, О. Пометун, І. Тараненко, М. Фіцула, В. Ягупов та ін.). Дослідження вчених спрямовані на визначення ефективних умов, засобів та методів формування правових знань, правової культури та свідомості дітей у процесі навчання та виховання в закладі освіти, у позашкільних установах, громадських організаціях та ін. Різні аспекти правового виховання учні з інтелектуальними порушеннями розглядаються у працях А. Гаман, О. Ляшенко, Ю. Косенко, С. Миронової, В. Синьова та ін. Зокрема, А. Гаман досліджує проблеми формування правової освіченості учнів з інтелектуальними порушеннями. О. Ляшенко розробила зміст та методику правового виховання старшокласників класів з

інтелектуальними порушеннями у навчальній діяльності. В. Синьов визначив та обґрунтував умови та методи формування соціально-нормативної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями. Попри вагомий вклад науковців у дослідження проблеми правового виховання, вона залишається актуальною та потребує додаткового вивчення, зокрема оновлення форм, методів та засобів формування правової культури в учнів з інтелектуальними порушеннями. Значущість досліджуваної проблеми також обумовлена тим, що реалізація завдань правового виховання сприяє ефективній соціальній адаптації дітей з інтелектуальними порушеннями до самостійного життя. Тому нами було обрано саме таку тему дипломного дослідження: «Особливості правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями».

Мета дослідження – розробити педагогічні умови правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз літературних джерел та узагальнити теоретичні дані з проблеми правового виховання у загальній та спеціальній педагогіці.
2. Визначити специфіку правового виховання учнів інтелектуальними порушеннями.
3. Дослідити та визначити рівень сформованості правової культури старшокласників з інтелектуальними порушеннями.
4. Розробити педагогічні умови правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження – правове виховання учнів з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – педагогічні умови правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз, систематизація та узагальнення теоретичних основ з проблеми правового виховання у загальній педагогіці та особливостей реалізації його завдань у роботі з дітьми інтелектуальними порушеннями;

- *емпіричні*: констатувальний експеримент, бесіда для визначення рівня сформованості базових правових знань; методика «Цінності»; бесіда на визначення мотивації правової культури; методика дослідження емоційного ставлення старшокласників до моральних та правових норм поведінки «Сюжетні картинки»; методика «Роздуми про моральний досвід»; бесіда на визначення дотримання учнями правомірної поведінки; спостереження.

- *статистичні*: якісний і кількісний аналіз та систематизація емпіричних результатів дослідження, узагальнення отриманих даних.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що:

подальшого розвитку набуло вивчення особливостей правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями;

досліджено рівень сформованості правової культури старшокласників з інтелектуальними порушеннями;

розроблено та обґрунтовано педагогічні умови правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Теоретичне значення роботи. Вивчення проблеми правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями є доповненням до теорії виховної роботи з дітьми з інтелектуальними порушеннями. Дослідженні питання спрямовані на оновлення та удосконалення правового виховання у спеціальній освіті.

Практичне значення одержаних результатів полягає у: дослідженні правової культури старшокласників з інтелектуальними порушеннями, які доповнюють характеристику особистості дітей та рівня сформованості їхньої життєвої компетентності; розробці педагогічних умов правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями, що спрямовані на підвищення рівня готовності дітей до самостійного життя, дотримання норм права та моралі. Результати дослідження можуть бути застосовані у виховній роботі з старшокласниками з інтелектуальними порушеннями педагогами закладів загальної середньої освіти зі спеціальною та інклюзивною формами навчання у процесі правового виховання. Також результати можуть

використовувати здобувачі вищої освіти під час вивчення корекційної психопедагогіки, спеціальної методики виховної роботи; під час проходження виробничої педагогічної практики в закладах загальної середньої освіти.

Дослідження рівня сформованості правової культури старшокласників проводилось на базі Комунального закладу «Іванівська спеціальна школа» Вінницької обласної ради та Іванівського ліцею Вінницької області. У дослідженні взяли участь 24 учні 9-10 класів з інтелектуальними порушеннями та 26 учнів 9-го класу з типовим розвитком.

Результати дипломного дослідження були апробовані на звітній науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками НДР у 2022 навчальному році, а також у публікації в збірнику наукових праць студентів та магістрантів.

Дипломна робота магістра складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (51 найменування). Загальний обсяг дипломної роботи магістра 77 сторінок, з них – 71 сторінка основного тексту.

ВИСНОВКИ

Проблема правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями є актуальною та практично значущою, оскільки реалізація завдань правового виховання сприяє ефективній соціальній адаптації дітей до самостійного життя. Аналіз літературних джерел засвідчив, що правове виховання полягає у передачі та надбанні особистістю основних принципів, норм та законів права. Сформовані правові знання та уявлення мають стати внутрішніми установками та переконаннями, які виявлятимуться у готовності відстоювати та реалізовувати свої права, дотримуватись принципів, законів права. Правове виховання здійснюється в закладах освіти, в сім'ї, в суспільстві.

Результатом правового виховання є правова культура особистості. У нашому дослідженні правову культуру старшокласників визначаємо як особистісне утворення, що визначає рівень володіння правовими знаннями, дотримання правомірної поведінки, готовність здійснювати різні види діяльності, керуючись правовими переконаннями. Формування правової культури в учнів передбачає реалізацію різних виховних заходів з урахуванням структури, ознак, чинників, що впливають на її розвиток.

Правове виховання відіграє вагомую роль у формування культурної, всебічно розвиненої соціально адаптованої особистості старшокласників з інтелектуальними порушеннями. Формування правової культури та правової свідомості ускладнюється особливостями психічного розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями. Реалізація завдань правового виховання має здійснюватись з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей, а також правової культури батьків. Успішність правового виховання передбачає цілеспрямовану, систематичну роботу, спрямовану на формування правових знань, поведінки та культури в цілому у поєднанні із корекційно-розвитковим впливом.

Метою констатувального експерименту було дослідити та визначити рівень сформованості та особливості правової культури старшокласників з інтелектуальними порушеннями. У дослідженні правову культуру розглядали

як структурне утворення особистості, яке містить взаємопов'язані компоненти, що характеризуються відповідним рівнем розумінням особистістю правових знань, мотивів, потребою та необхідністю правомірної поведінки та відповідної діяльності, зокрема: когнітивний, мотиваційний та поведінковий компоненти. До виділених компонентів було визначено критерії та показники їх сформованості.

Для дослідження визначених компонентів, їхніх критеріїв та показників було розроблено методику констатувального експерименту, яка містила такі основні методи дослідження як: бесіда з учнями для визначення рівня сформованості базових правових знань; методика на визначення пріоритетних цінностей; бесіда для визначення ставлення до правомірної поведінки та мотивації правової культури; методика дослідження емоційного ставлення старшокласників до моральних та правових норм поведінки «Сюжетні картинки»; методика «Роздуми про моральний досвід»; бесіда для дослідження особливостей правомірної поведінки учнів; спостереження.

У дослідженні взяли участь 24 учні 9-10 класів з інтелектуальними порушеннями та 26 учнів 9-го класу з типовим розвитком. Результати дослідження свідчать про відставання розвитку правової культури в старшокласників з інтелектуальними порушеннями у порівнянні з однолітками з типовим розвитком. Високий рівень правової культури сформований лише у 5,55% старшокласників з інтелектуальними порушеннями, при цьому в учнів з типовим розвитком він є значно вищим (29%). Для більшості учнів з інтелектуальними порушеннями характерним є низький рівень сформованості правової культури (51,16%), а для 40,28% досліджуваних – середній. В старшокласників з типовим розвитком переважає середній рівень сформованості правової культури (66%), а низький рівень виявлено лише у 5% досліджуваних.

Виявлені особливості формування правової культури у старшокласників з інтелектуальними порушеннями, а також переважання низького рівня

сформованості правової культури у цих учнів обумовило необхідність пошуку та удосконалення форм та методів правового виховання.

Тому метою формувального етапу дослідження була розробка педагогічних умов правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями. На основі аналіз літературних джерел з проблеми дослідження було розроблено та обґрунтовано основні педагогічні умови правового виховання старшокласників з інтелектуальними порушеннями, зокрема: формування знань та уявлень у процесі навчання, що передбачає реалізацію міжпредметних зв'язків; включення у план виховної роботи циклу виховних годин з правового виховання; використання різних форм, методів правового виховання у позакласній роботі, спрямованих на формування правової культури та попередження виникнення (корекцію) не правомірної поведінки; залучення до правового виховання працівників органів правопорядку, юстиції, громадських організацій; спільна діяльність закладу та сім'ї у процесі реалізації завдань правового виховання.

Отже, правове виховання старшокласників передбачає різноаспектний вплив на учнів у процесі освітньої діяльності. Розроблені педагогічні умови спрямовані на підвищення рівня правової культури старшокласників, зокрема рівня сформованості знань та уявлень правового змісту, мотивації та дотримання правомірної поведінки. Ефективність реалізації обґрунтованих умов забезпечується реалізацією завдань правового виховання під час навчання та у позакласній роботі, залученням громадськості до правового виховання старшокласників, а головне реалізація партнерської взаємодії педагогів та батьків, що сприятиме досягненню позитивного результату у процесі правового виховання учнів з інтелектуальними порушеннями..

Перспективою подальших досліджень визначаємо розробку факультативу для учнів 8-9 класів з основ правознавства для цілісного формування правової культури учнів та підвищення ефективності правового виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алещенко В.І. Правове виховання у механізмі формування правової свідомості : навч.-метод. посіб. Київ : НАОУ, 2008. 224 с.
2. Андрусишин Р.М. Форми та методи правового виховання працівників міліції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 28. Т. 1. С. 7–10.
3. Беремо участь у демократії: плани уроків з ОДГ/ОПЛ для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер. пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко, Ю.О. Молчанової; заг. ред. укр. версії: Н.Г. Протасова. Київ : Основа, 2016. Т. 4. 294 с.
4. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
5. Борисенко Н.М., Денисенко В.В. Педагогічні умови формування основ правових знань учнів початкової школи. *Гірська школа Українських Карпат*. 2018. № 18. С. 159-163. URL : <https://cutt.ly/G1FJdmq>
6. Боричевський В. Проблеми формування правової культури педагога. *Вісник національного авіаційного університету. Серія. Педагогіка. Психологія*. 2009. № 1. С. 51-54.
7. Бровко Н.І. Правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості та соціуму. *Часопис Київського університету права*. 2019. №1. С. 29-33.
8. Висоцька А.М. Організація позакласної виховної роботи в спеціальних навчальних закладах для дітей з розумовою відсталістю (5-10 класи): методичні рекомендації. Київ : 2012. 106 с.
9. Гаман А.М. Формування правової освіченості – важливий аспект подальшої соціалізації розумово відсталих школярів *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : зб. наук. пр. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2012. Вип. III. С. 28-36.

10. Гіренко Н.А., Степаненко К.В. Особливості засвоєння правових знань учнями на уроках історії в допоміжній школі. *Пошуки і знахідки : матеріали наукової конференції СДПУ* / укладач В.К.Сарієнко. Слов'янськ, 2009. С. 5-10.

11. Гусенко А.А. Поняття та сутність правової культури студентів. *Наукові праці. Серія: Педагогіка*. 2016. Вип. 258, Т. 270. С. 27–30.

12. Дем'яненко А. Умови формування правової свідомості в підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2017. № 2. С. 203-208.

13. Дзюбань О.П., Герасіна Л.М., Данильян О.Г. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства. *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні*: монографія. Харків: Право, 2009. С. 22.

14. Єгорова О. Громадянське виховання як спеціальний напрям позашкільної освіти. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 2. С. 8-13.

15. Задорожна Г. Правове виховання особистості дитини: поняття, сутність, особливості. *Педагогічний часопис Волині*. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2017. №4(7). С. 12-17.

16. Зінченко Л.В., Кубіцький С.О. Соціально-педагогічна методика правового виховання старшокласників в умовах сільського загальноосвітнього навчального закладу. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2014. № 199. URL : <file:///C:/%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D1%96/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%BA/3310-6577-1-SM.pdf>

17. Коваленко Н.Ю. Сутність взаємозв'язку правової культури та правового виховання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 38. Том. 1. С. 15-18.

18. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Теорія держави і права: навч. посіб. / за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 368 с.

19. Колосова О.В. Формування у молодших школярів основ правової культури в процесі позаурочної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, 2011. 20 с.

20. Корекційна психопедагогіка (Олігофренопедагогіка) : навч.-метод. посіб. / укл. О.В. Гаяш Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2021. 255 с.

21. Кравченко А., Бартош О. Правове виховання - як складник формування громадянина України *Педагогічні науки*. 2016. № 65. С. 52-56.

22. Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України. *Право України*. 2008. № 3. С. 122–125.

23. Ляшенко О.О. Теоретичні засади правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку: сутність, структурна організація, динаміка формування. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна.* / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. Вип. XVII. Ч. 2. С. 136-143.

24. Ляшенко О.О. Правове виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в навчально-виховному процесі : автореф. дис....канд. пед. наук : 13.00.03. Київ. 2010. 26 с.

25. Ляшенко О.О. Щодо питання про експериментальну програму з курсу «Основи правових знань» в допоміжній школі. URL : <https://aqce.com.ua/download/publications/377/328.pdf/>

26. Макарова О.В., Крилова Ю.І. Проблеми формування правової культури в українському суспільстві. *Право*. 2015. № 30. С. 104-108.

27. Максимов С.І. Правове виховання як чинник формування національної правової культури. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2012. № 3 (13). С. 117–119.

28. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с

29. Навчаємо демократії : Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер: пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. Київ: Основа, 2016. Т. 1. 164 с.

30. Навчальні програми для 5-9 (10) класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку «Основи правознавства» 10 клас / Ю.М. Косенко, Київ. 2016. 11с.

31. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. URL : <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:jQs9urHLHisJ:https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

32. Осауленко Л.А. Формування моральної поведінки учнів з вадами розвитку: метод. посіб. Золотоноша, 2014. 100с.

33. Підлісний Є. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2018. № 3(62). Т. 2. С. 241–246.

34. Плахтєєва В. І. Педагогічні умови формування правової культури учнів. *Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. Г. Г. Яковенко. Харків : ХНПУ, 2015. Вип. 7. С. 152-157.

35. Попадич О.О. Формування системи правових знань учнів початкової школи як педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 65. Т. 1. С. 68-68.

36. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін. ; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2010. 368 с.

37. Розпорядження Кабінету міністрів України від 3.10.2018 р. № 710-р. «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>
38. Ружи́ло А. Проблеми формування правової свідомості у контексті нового педагогічного мислення. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філософія*. 2017. Вип. 37. С. 133-141.
39. Рябовол Л.Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : автореф. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2015. 44 с.
40. Саветчук Н.М. Роль правового виховання в процесі формування правової культури. *Актуальні проблеми удосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 44. С. 2117-223.
41. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Ч. 2. 224 с.
42. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків : Консум, 2001. 656 с.
43. Сумряк Ю., Кудрик Л. Принципи, методи та прийоми правового виховання учнів птнз за безпосередньою участю працівників. *Молодь і ринок*. 2011. №8 (79). С.73-78.
44. Супрун М.О. Корекційне виховання учнів допоміжної школи засобами учнівського самоврядування: монографія. Київ: МП «Леся», 2009. 212 с.
45. Тепла Ю. Правове виховання як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2007. Вип 22. С. 187-193.
46. Уханова Н.С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право*. 2019. №2(29). С. 156-166.
47. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А.П. Гетьман, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін.; за ред. А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2012. С. 27.
48. Фіцула М. М. Правове виховання учнів. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. 147 с.

49. Формування правової культури школярів / укладачі З. Болюк, В. Костів. Івано-Франківськ, 1998. 98 с.

50. Чебикін О.Я., Булгакова В.О. Психологічні основи правової культури та умови її корегування: монографія. Одеса, 2019. 162 с.

51. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.